

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՔԵՄԵՆՆՅԱՆ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔՈ

1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԵՆԹԱՐԿՈՒՄԸ ԱՔԵՄԵՆՅԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆԸ

Պարսկական այնտուրյան նիմնադրումը: Պարսկական պետությանը նախորդած մարական տերությունը կազմված էր սոցիալ-տնտեսական զարգացման տարբեր մակարդակի վրա գտնվող ժողովուրդներից ու ցեղերից, որոնց միջև միասնություն չկար, ուստի այդ պետության հիմքերն էլ խախուտ էին: Մարական պետության պատմության հատկապես վերջին շրջանում թագավորի և ազնվականության միջև դրսևորվող հակասությունները զգալի չափով նպաստեցին նրա թուլացմանը, իսկ մի շարք արտաքին հանգամանքներ արագացրին նրա անկումը:

553 թվականին Պերսիս երկրի (Պարսք) թագավոր Կյուրոսը ապստամբեց մարերի դեմ: Երեք տարի անց՝ 550 թվականին պարսիկները կատարյալ հաղթանակ տարան, իսկ մարերի Աստիագես (հայկական աղբյուրների՝ Աժդահակ) թագավորը գերի ընկավ: Այսպիսով Կյուրոսը հիմք դրեց Իրանի Աքեմենյան տերությանը¹:

Շուտով պարսիկների դեմ կնքվում է եռյակ դաշնակցություն Եգիպտոսի, Լյուդիայի և Բաբելոնի միջև, բայց Կյուրոսին և ապա նրա որդուն՝ Կամբյուսեսին, հաջողվում է առանձին-առանձին պարտության մատնել դաշնակիցներին և նրանց երկրները կցել Աքեմենյան պետությանը: 546 թվականին պարսիկները նվաճում են Լյուդիան, իսկ 538 թվականին՝ Բաբելոնը: Կյուրոսին չլիճակվեց գլուխ բերել Եգիպտոսի հպատակեցումը: 529 թվականին նա սպանվում է Միջին Ասիայի տափաստաններում՝ սակերի դեմ պատերազմելիս: Նրա ժրագիրը իրագործեց իր որդի Կամբյուսեսը, որը 525 թվականին նվաճեց Եգիպտոսը: Սակայն Կամբյուսեսը երկար չվայելեց իր հաղթանակի պտուղները: Տերության կենտրոնում նրա դեմ ապստամբություն ծագեց մոգ Գառմատայի գլխավորությամբ, որն իրեն ներկայացրել էր որպես Բարդիա՝ Կամբյուսեսի եղ-

¹ См. М. М. Дьяконов, Очерк истории древнего Ирана, М. 1961. М. А. Дандамасов, Иран при первых Ахменидах, М., 1963.

բայր, մինչդեռ իրական Բարդիսյանի կամբյուռեսը սպանել էր տվել եգիպտական արշավանքի նախօրեին: Կամբյուռեսի անակնկալ մահը ամրապնդեց ապստամբ մոգի դիրքերը: Նա ձեռնարկեց մի շարք բարեփոխություններ, ըստ երևութի, որոշ չափով թեթևացնելով տերութիւնի կազմի մեջ մտնող ժողովուրդների վիճակը: Երբ նա կործանվեց, ասում է Հերոդոտը, բոլորը Ասիայում ողբում էին նրա մահը, բացի պարսիկներից: Պարսկական բարձրատոհմիկ ազնվականությունը չհապաղեց Գառմատայի հետ հաշվեհարդար տեսնելու: Նրա գահակալումից մի քանի ամիս անց, Դարեհը, Վշտասպի որդին՝ Աքեմենյանների տոհմից, իր զինակիցների հետ դավադրություն կազմակերպեց Գառմատայի դեմ, սպանեց նրան և գահ բարձրացավ 522 թվականին:

Իր թագավորության սկզբնական շրջանում Դարեհը զբաղված էր մի շարք ժողովուրդների և ցեղերի ապստամբությունների ճնշմամբ: Այդ մասին Դարեհը Բեհիստունի ժայռի վրա՝ ներկայիս Քիրմանշահ քաղաքից ոչ հեռու, թողել է մի մեծ եռալեզու արձանագրություն (հին պարսկերեն, էլամերեն և ակկադերեն): Ապստամբ երկրները հպատակեցնելուց հետո Դարեհը ձեռնամուկ է լինում տերութիւնի ամրապնդմանը:

Իր նախորդների օրոք պետությունը տուժում էր կենտրոնական իշխանության թուլությունից, միասնական վարչական կարգի բացակայությունից, ինչպես և հարկահանության անկանոնությունից: Դարեհը տերութիւնի կազմի մեջ մտնող երկրների կառավարման կայուն համակարգ մտցրեց: Երկրի տերիտորիան բաժանվեց 20 մարզերի՝ սատրապետությունների, որոնց գլուխ կարգվեցին սատրապները: Սրանք կենտրոնական իշխանության ներկայացուցիչներն էին և որպես այդպիսիք իրենց ենթակա սատրապետություններում իրագործում էին քաղաքացիական և զինվորական իշխանությունը: Հարկային սիստեմը մշակվեց ամենայն մանրամասնությամբ: Տարեցտարի գանձվում էր յուրաքանչյուր սատրապության համար որոշված հաստատուն գումար: Դարեհը ավելի ամրապնդեց բանակը՝ պետություն զինվորական կազմակերպությունը, որը դեռևս Կյուրոսի օրոք իշխանության ամենավստահելի հենարանն էր: Դարեհի օրոք կարգի բերվեցին հաղորդակցության ճանապարհները, կառուցվեց «առաջադեմ ճանապարհը», որը կտրում անցնում էր տերությունը նրա կենտրոնական մարզերից՝ Շոշ քաղաքից մինչև արևմտյան ծայրը՝ փոքրասիական Սարդես քաղաքը: Դարեհը դրամական միասնական սիստեմ մտցրեց, որը ճանապարհաշինության հետ մեկտեղ նպաստեց առևտրի կարգավորմանը և տնտեսական կյանքի առաջընթացին:

Աքեմենյան տերութիւնի հասարակական կարգը, եթե մի կողմ թողնենք տնտեսական և սոցիալական բարձր զարգացման հասած երկրները (Եգիպտոս,



Աքեմենյան ռոկդրամ (դանկան):

IV դ. մ. թ. ա.

Ռաբելոն, Փյունիկիա, Պաղեստին, Փոքր Ասիայի արևմտյան շրջանները), ինչպես և զարգացման ցածր մակարդակի վրա գտնվող Մերձսևծովյան կամ միջինասիական շրջանները, երկրի գերակշռող մասում՝ պարսկական և մարական միջնաշխարհում, գտնվում էր արևելյան տիպի ստրկատիրական հասարակության զարգացման սկզբնական փուլում: Թագավորը, նրա ընտանիքի անդամները և պարսական վարչության ներկայացուցիչները տերության տարբեր վայրերում ունեին իրենց ընդարձակ տնտեսությունները: Այս տնտեսություններում աշխատող մարդիկ կոչվում էին մանիյա կամ գրդա (էլամերեն՝ կուրտաշ): Դրանք ստրուկներ էին կամ ստրկական վիճակի հասած աղքատ համայնականներ:

Հայկական թագավորության հպատակեցումը Աֆեմեյաճենբեի: Հայաստանը դեռևս Կյուրոսի օրոք ենթարկվեց Աքեմենյան կայսրությանը և նրա կազմում մնաց ավելի քան երկու հարյուր տարի: Հայաստանի պատմության այդ ժամանակաշրջանը լուսաբանող աղբյուրները շատ չեն: Դրանցից պետք է հիշատակել ամենից առաջ հույն պատմագիր Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիա» և Վեհաբասիս աշխատությունները, որոնց մեջ վերին աստիճանի կարևոր տեղեկություններ են պահպանվել Հայաստանի մասին:

Քսենոփոնը (մ. թ. ա. 430—355) հույների վարձկան զորքի կազմում մասնակցել է Կյուրոս Կրտսերի արշավանքին ընդդեմ վերջինիս եղբոր՝ պարսից արքա Արտաքսերքսես Բ Մենմոնի և Կունաքսայի ճակատամարտից ու Կյուրոս Կրտսերի սպանությունից հետո, մ. թ. ա. 401—400 թվականներին, զորքի հետ միասին անցել է Հայաստանի միջով և Տրապիզոնի վրայով վերադարձել Հունաստան: Հունական զորքի արշավանքը և ապա նահանջը Քսենոփոնը նկարագրել է իր «Անաբասիս» կոչվող երկում, որի մեջ էլ պահպանվել են ականատես հեղինակի կողմից գրի առնված կարևորագույն տվյալներ Հայաստանի ներքին կյանքի մասին: Քսենոփոնի մյուս աշխատությունը՝ «Կյուրոպեդիան», բարոյագիտական նշանակություն ունեցող վեպ է Կյուրոս Մեծի կյանքից, որտեղից, այսուհանդերձ, պատմաբաններին հաջողվել է գտնել արժանահավատ, կարևոր նյութեր: Այսպես. վեպում նկարագրված հայ-մարական և հայ-պարսկական հարաբերությունները, որոնց մասին Քսենոփոնը տեղեկություններ կարող է քաղած լինել Հայաստանում գտնվելիս, զուրկ չեն պատմական արժեքից, մասնավորապես, երբ դրանք հաստատվում են այլ աղբյուրների՝ մասնավորապես Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» տվյալներով:

Արժեքավոր են նաև այն վկայությունները, որ հույն պատմաբան Հերոդոտը հաղորդում է Հայաստանում կազմակերպված սատրապությունների մասին:

Հույն մատենագիրների հաղորդած տեղեկությունները լրացվում են Աքեմենյան թագավորների սեպագիր արձանագրությունների՝ հատկապես Բեհիստունի արձանագրության տվյալներով:

Վերջապես, պետք է հիշատակել նաև Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը», որը թեև քիչ, բայց կարևոր տեղեկություններ է հասցրել մեզ, որոնք իրենց հերթին հաստատվում են Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիայի» նյութերով:

Ինչպես տեսանք, 550 թվականին Մարաստանը պարտության է մատնվում Կյուրոսի կողմից, և Մարաստանի թագավոր Աստիագեսը գահընկեց արվում: Մի շարք տվյալներից երևում է, որ հայ արքայազն Տիգրանը դեռևս Աս-

տիագների օրոք, հավանաբար սրա արքունիքում՝ էկրատանում, ծանոթացել էր Կյուրոսի հետ և դարձել նրա որսակից ընկերը²։

Աղբյուրները իրարից անկախ պնդում են, որ մարերի և պարսիկների միջև վճռական ճակատամարտում մարական բանակի մի շարք ժողովուրդների զորամասեր անցել են Կյուրոսի կողմը և հեշտացրել նրա հաղթանակը³։ Հնարավոր է, որ այդպես են վարվել նաև հայերը՝ թոթափելու համար մարական լուծը։ Մովսես Խորենացին հատկապես նշում է, որ մարերի թագավոր Աժդահակը երկյուղ էր կրում հայերի և պարսիկների դաշնակցությունից։ Մարական թագավորության անկումից հետո, ինչպես երևում է, Հայաստանը միառժամանակ անկախություն է վայելել։ Սակայն մի շարք տվյալներից պարզվում է, որ Կյուրոսը իրեն է ենթարկել նաև Հայաստանը։ Հավանաբար 546 թվականին, լիդիական արշավանքի նախօրեին, Կյուրոսը մտնում է Հայաստան, որպեսզի նրա նվաճումով ապահովի դեպի Փոքր Ասիայի արևմտյան շրջաններ արշավող բանակի թիկունքը։

«Կյուրոպեդիայի» հաղորդած տվյալներից երևում է, որ Կյուրոսի օրոք, գեթ նրա իշխանության առաջին տարիներին, Հայաստանը գտնվում էր մոտավորապես նույն վիճակում, ինչ Մարաստանի գերիշխանության ժամանակ, այսինքն՝ տուրք էր վճարում, որը Կյուրոսը կրկնապատկեց, և զորքով մասնակցում պարսիկների ռազմական արշավանքներին, օրինակ, Բարեթունի դեմ՝ 539 թվականին։ Այդ տվյալների և Մովսես Խորենացու տված տեղեկությունների բաղդատությունից կարելի է եզրակացնել, որ Քսենոփոնի մոտ հիշատակված «Արմենների թագավորի» անունը Նովանդ էր. նրա գահակալությունը հավանաբար կարճատև է եղել, ուստի Խորենացին նրան կոչում է «Սակավակյաց»։ Դատելով Կյուրոսի՝ նվաճված երկրների նկատմամբ վարած քաղաքականության սկզբունքներից, որոնց հատուկ էր որոշ հանդուրժողականություն⁴, ինչպես նաև Մովսես Խորենացու տվյալներից, կարելի է ենթադրել, որ պարսկական տիրապետության իսկ պայմաններում, Նովանդ թագավորին Հայոց գահի վրա հաջորդեց նրա որդին՝ Տիգրանը, որին Մովսես Խորենացին հիշատակում է որպես թագավոր։ Բացառված չէ սակայն, որ իր կյանքի վերջին տարիներին Կյուրոսը փոփոխություններ մտցրեց Հայաստանի քաղաքական դրության մեջ՝ Հայաստանի, Մարաստանի և կադուսիացիների (կատիշների) սատրապ նշանակեց իր եղբայր Թանադեսարեսին⁵։

Հայերի պայքարը անկախության համար։ Հայաստանի պատմությունը Կյուրոսի որդի Կամբյուսեսի, ինչպես նաև մոգ Դաուամատայի կարճատև իշխանության օրոք մեզ հայտնի չէ։ Պետք է ենթադրել, սակայն, որ հայերը կայսրության մյուս ժողովուրդների նման ողջունեցին Դաուամատայի միջոցառումները՝ հարկերը և զորքի մատակարարումը երեք տարով վերացնելու մասին։

² Տե՛ս Xen., Cyrop., II, 4, 15, III, 1, 7; Խորենացի, Ա, ԻԵ—ԻԶ։

³ И. М. Дьяконов, История Мидии, էջ 419—421։

⁴ Տե՛ս И. М. Дьяконов, История Мидии, էջ 422—424. H. Bengtson-ի գրախոսությունը O. Leuze, Die Satrapeneinteilung in Syrien und im Zweistromlande-ի մասին, „Gnomon“, 1937, 5, 13, էջ 117—119։

⁵ Տե՛ս O. Leuze, Die Satrapeneinteilung in Syrien und in Zweistromlande von 530—320, Halle 1935, էջ 10—11։

Երբ Դարեհը սպանեց Գառմատային և բարձրացավ պարսից գահի վրա, տեղացի ժողովուրդները, այդ թվում և հայերը, ապստամբեցին Աքեմենյանների տիրապետության դեմ:

Ապստամբությունների ճնշման դրվագները վերարտադրված են, ինչպես ասվեց, Դարեհ Ա-ի Բեհիստունյան արձանագրությունում⁶։ Տվյալներից երևում է, որ Հայաստանը նվաճելու համար Դարեհը գործադրել է մեծ ջանքեր և որ հայերը, հավանաբար, որոշ կապերի մեջ են հղել Մարաստանի և Բաբելոնի հետ, ներդաշնակելով իրենց գործողությունը այդ երկրների ապստամբությունների ընթացքի հետ:

Բեհիստունի արձանագրության հայերի ապստամբության վերաբերող մասը հետևյալն է.

«Դարեհ թագավորն ասում է.—«Երբ ես Բաբելոնի մեջ էի գտնվում, իմ դեմ ապստամբեցին հետևյալ երկրները՝ Պարսկաստան, Շոշաստան, Մեդիա, Ասորիք, Նոգդատու, [Արմինա], Պարթևստան, Մարգինա...»:

«Դարեհ թագավորն ասում է.—Արդ Արմինա ուղարկեցի մի արմինացի, իմ Դադարշիշ անունով ծառային և այսպես պատվիրեցի. «Գնա և նվաճե՛ այդ ապստամբ զորքը, որ քնն չէ հպատակվում»։ Դադարշիշը գնաց Արմինան նվաճելու։ Երբ նա եկավ Արմինա՝ ապստամբները դուրս ելան Դադարշիշի դեմ՝ նրան ճակատամարտ տալու համար։ Դադարշիշը ճակատամարտն ընդունեց։ Արմինայի մեջ Զուդա անունով մի ավան կա. ճակատամարտը տեղի ունեցավ այնտեղ։ Արամազդն ինձ օգնեց։ Շնորհիվ Արամազդի իմ բանակը շատ մարդ կոտորեց թշնամու բանակից։ Թուրավահարա ամսի 8-ն էր⁸, երբ ճակատամարտը տեղի ունեցավ»։ «Դարեհ թագավորն ասում է.—Ապստամբները երկրորդ անգամ հավաքեցին իրենց ուժերը և նորից դուրս ելան Դադարշիշի դեմ պատերազմի։ Արմինայի մեջ Տիգրա անունով մի բերդ կա. ճակատամարտը տեղի ունեցավ այնտեղ։ Արամազդն ինձ օգնեց։ Շնորհիվ Արամազդի իմ բանակը թշնամու բանակը հալածեց։ Թուրահավարա ամսի 18-ն էր, երբ ճակատամարտը տեղի ունեցավ»⁹։

«Դարեհ թագավորն ասում է.— Ապստամբները երրորդ անգամ հավաքվեցին և դուրս ելան Դադարշիշի դեմ պատերազմի։ Արմինայի մեջ Ուհիամա անունով մի բերդ կա. ճակատամարտը տեղի ունեցավ այնտեղ։ Արամազդն ինձ օգնեց։ Շնորհիվ Արամազդի իմ բանակը շատ մարդ կոտորեց թշնամու բանակից։ Թալգրաչի ամսի 9-ն էր, երբ ճակատամարտը տեղի ունեցավ¹⁰։ Հետո Դադարշիշը, հնազանդվելով իմ հրամանին՝ մնաց Արմինայում, մինչդեռ ես իմ նիգակը ուղղում էի դեպի Մեդիա»:

«Դարեհ թագավորն ասում է.— Այնուհետև Արմինա ուղարկեցի Վահումիսա անունով մի պարսկի, իմ ծառային, և այսպես պատվիրեցի. «Գնա նվաճե՛ այդ ապստամբ զորքը, որ ինձ չէ հնազանդվում»։ Վահումիսան գնաց Արմինան

⁶ S⁶ «Хрестоматия по истории древнего Востока», М., 1963, էջ 358—364.

⁷ S⁶ «И. М. Дьяконов, История Мидии, էջ 436—437. P. Junge. Darelus I, König der Perser, Leipzig 1944, էջ 169.

⁸ Ըստ Յուստինի՝ 19 ապրիլի 521 թվականի, ըստ Քլոնիդի՝ 21 մայիսի 521 թվականի:

⁹ Ըստ Յուստինի՝ 29 ապրիլի 521 թվականի, ըստ Քլոնիդի՝ 31 մայիսի 521 թվականի:

¹⁰ Ըստ Յուստինի՝ 20 մայիսի 521 թվականի, ըստ Քլոնիդի՝ 21 հունիսի 521 թվականի:

նվաճելու Ապստամբները հավաքվեցին և դուրս ելան Վահոմիսայի դեմ պատերազմի։ Ասորեստանի մեջ իզալա անունով մի երկիր կա։ Ծակատամարտը տեղի ունեցավ այնտեղ։ Արամազդն ինձ օգնեց։ Շնորհիվ Արամազդի իմ բանակը շատ մարդ սպանեց ապստամբների բանակից։ Անամակա ամսի 15-ն էր¹¹, երբ ճակատամարտը տեղի ունեցավ¹²։

Երբեք թագավորն ասում է.— Ապստամբները երկրորդ անգամ հավաքվեցին և դուրս ելան Վահոմիսայի դեմ պատերազմի։ Արմինայի մեջ Աստիյարա անունով մի գավառ կա։ Ծակատամարտը տեղի ունեցավ այնտեղ։ Արամազդն ինձ օգնեց։ Շնորհիվ Արամազդի իմ բանակը շատ մարդ կոտորեց թշնամու բանակից։ Խորավահարա ամսի վերջն էր¹², երբ ճակատամարտը տեղի ունեցավ։ Հետո Վահոմիսան հնազանդվելով իմ հրամանին, մնաց Արմինայում, մինչդեռ ես իմ նիզակը ուղղում էի դեպի Մեդիա¹³։

Արձանագրության տվյալներից երևում է, որ Դարեհը Հայաստան է ուղարկել երկու զորավար, որոնք հինգ անգամ ստիպված են եղել իրենց ուժերը չափելու ապստամբների հետ։ Հայաստանի հպատակեցումը Դարեհը հանձնարարել էր ծագումով հայ մի զորավարի՝ Դադարշիշին, որը Հայաստանում Զուլա ավանի, Տիգրա և Ուհիամա բերդերի մոտ ճակատամարտ է տալիս հայերին, բայց պարտվում է։ Դադարշիշի անհաջողությունից հետո Դարեհը Հայաստան է ուղարկում մի պարսիկ զորավարի՝ Վահոմիսային։ Սա հայերի հետ ընդհարվում է Հայաստանի հարավային սահմաններից դուրս՝ Հյուսիսային Միջագետքում, իզալայում։ Երկրորդ վճռական ճակատամարտը տեղի է ունենում կրկին Հայաստանում, Աուտիյարա գավառում, որով հայերի համառ դիմադրությունը կոտրվում է և երկիրը հնազանդեցվում պարսիկներին։

Դեպքերի ընթացքի նման պատկերացումը քաղաքացիության իրավունք է ստացել հայագիտական երկերում։ Սակայն մոտիկից ծանոթանալով ճակատամարտերի ժամանակագրական կողմին, պետք է ասել, որ այն չի կարելի վերջնական համարել, ուստի հնարավոր է առաջարկել ճակատամարտերի հաջորդականության տարբեր մեկնաբանում։

Բեհիստունյան արձանագրության նկարագրած դեպքերի զգալի մասի թվագրումը երկար ժամանակ վիճի առարկա լինելուց հետո, քիչ թե շատ բավարար լուծում է գտել, ինչ որ չի կարելի ասել հայերի ապստամբության ընթացքը պատկերող դրվագների ժամանակագրության մասին։ Այդ է պատճառը, որ ի տարբերություն ավանդական մոտեցման, մի շարք աշխատություններում բերված է Քյոնիգի թվագրումների վրա հիմնված ճակատամարտերի հերթականության նոր մեկնաբանում¹⁴։

Քյոնիգի թվագրման համաձայն, առաջին ճակատամարտը ապստամբ հայերի և պարսիկների միջև տեղի է ունեցել դեռևս 522 թվականի դեկտեմբերին։ Ծակատամարտի վայրը իզալան է՝ հյուսիսային Միջագետքում։ Այն հանգամանքը, որ առաջին ընդհարումը տեղի է ունեցել Հայաստանի հարավային

¹¹ Ըստ Յուստիի՝ 18 հունվարի 520 թվականի, ըստ Քյոնիգի՝ 31 դեկտեմբերի 522 թվականի։

¹² Ըստ Յուստիի՝ 1 հունիսի 520 թվականի, ըստ Քյոնիգի՝ 12 հունիսի 521 թվականի։

¹³ Հ. Մանանդյան, Բնական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Կ. Ա., էջ 48—50։

¹⁴ See P. Junge, Dareios I, König der Perser, էջ 53—54, 58; „Хрестоматия по истории Древнего Востока“, էջ 360—361։

սահմաններից դուրս, ցույց է տալիս, որ ապստամբները նախահարձակ էին եղել: Որոշ ուսումնասիրողներ այս փաստի մեջ տեսնում են նաև մի ակնարկ հայերի և ռաբելոնացիների հակապարսկական ելույթների միջև գոյություն ունեցած համաձայնեցման մասին¹⁵:

Հաջորդ ճակատամարտերը, ըստ նույն փվագրման, տեղի են ունեցել 521 թվականի մայիս, հունիս ամիսներին: Մարտական գործողությունները վարող Վահուհիսայի կողքին այժմ հանդես է գալիս նաև Դադարշիշը, որը և հայերին վերջնական պարտության է մատնում հունիսի 21-ին:

Ժամանակագրական նոր մեկնաբանության համաձայն, ոչ թե Դադարշիշն է սկսում ապստամբության ճնշման գործը, իսկ Վահուհիսան այն ավարտում է, այլ երկու զորավարները իրարից անկախ են վարում պատերազմական գործողությունները Հայաստանի տերիտորիայում, տարբեր ուղղություններով, մեկը Ասորիքից, մյուսը՝ Ասորեստանից կամ Մարաստանից:

Ըստ Բեհիստունյան արձանագրության տվյալների, ապստամբության ճնշումից հետո երկու զորավարներն էլ՝ Դադարշիշն ու Վահուհիսան, մնում են Հայաստանում, սպասելով Դարեհի գալու:

Գծախառնարար Բեհիստունյան արձանագրությունում հանդիպող տեղանունների տեղագրումը հաստատուն չէ: Վահուհիսայի բանակը իր գործողություններն սկսելով Ասորիքից, խորացել է Հայաստանի տերիտորիան, ըստ երկվույթին շարժվելով դեպի Աղձնիք: Ինչ վերաբերում է Դադարշիշ զորավարի գործողությունների ռազմաբեմի տեղագրությանը, ապա այդ հարցը դեռևս անորոշ է մնում: Այս պատճառով էլ հնարավոր չէ Բեհիստունյան արձանագրության տվյալների հիման վրա որոշակի հետևություններ անել ո՛չ Հայաստանի տերիտորիայի հարավային հատվածների մասին, ուր ծավալվում էին ռազմական գործողությունները, և ո՛չ էլ Հայաստանի տերիտորիայի մասին ընդհանրապես¹⁶:

Պետք է կարծել, որ Հայաստանի սահմանները Աքեմենյանների տիրապետության սկզբնական շրջանում, մինչև Դարեհ Ա-ի ռեֆորմները, համընկնում էին մ. թ. ա. VI դարի հայկական թագավորության սահմանների հետ:

Դարեհ Ա-ի օրոք Հայկական լեռնաշխարհը և հարևան շրջանները բաժանվեցին երկու՝ 13-րդ և 18-րդ սատրապությունների միջև: Հերոդոտը հաղորդում է, որ 13-րդ սատրապությունը ընդգրկում էր Պակտյուփկեն, արմեններին և նրանց հարևաններին՝ մինչև Եվքսիյան ծովը¹⁷: Այդ սատրապության տերիտորիան մոտավոր ճշտությամբ որոշվում է Հերոդոտի այլ տվյալների օգնությամբ¹⁸: Հյուսիս-արևմուտքում այն հասնում էր մինչև Հալիս գետի ակունքը, որտեղ գտնվում էր Արմենների լեռը, և այնտեղից էլ մինչև Սև ծովի ափերը, իսկ հարավ-արևելքում սահմանակից էր Մատիանային: Նրա արևմտյան սահմանը Եփրատ գետն էր, որը այն բաժանում էր Կիլիկիայից: Արևելքից և հյու-

¹⁵ Տե՛ս P. Junge, նույն տեղում:

¹⁶ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Քննական տեսության հայ ժողովրդի պատմության, հ. Ա, էջ 52—53. Հ. Ժամկոչյան, Հայաստանը նախնադարյան-համայնական հասարակության և ստրկատիրության շրջանում, պրակ. 1, Երևան, 1961, էջ 143—144:

¹⁷ Տե՛ս Herod., III, 93:

¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, I, 72, 180, V, 49, 52:

սիս-արեւելքից այն կից էր 18-րդ սատրապությանը: Երկու սատրապությունների սահմանը դժվարությամբ է որոշվում: Հնարավոր է, որ Վանա և Ուրմիա լճերի միջև գտնվող շրջանից, այնտեղ, որտեղ Արմենների երկիրը հանդիպում էր Մատիանային, սահմանը ընթանում էր հյուսիսային ուղղությամբ և ապա Հայկական պարի երկայնքով հասնում Արաքս գետի վերին հոսանքի շրջանները և այնտեղից գնում դեպի հյուսիս:



Հայերի կողմից մատուցվող ընծա. Պերսեպոլիս

13-րդ սատրապության վարչական կենտրոնը եղել է, հավանաբար, Վանը: Վանի ժայռի վրա պահպանվել է Աքեմենյան Քսերքսես թագավորի սեպագիր արձանագրությունը, որը հաղորդում է թագավորի շինարարական աշխատանքների մասին¹⁹:

¹⁹ См. F. H. Weissbach, Die Keilinschriften der Achämeniden, Leipzig, 1911, էջ 116—119:

13-րդ սատրապությունը որպես հարկ տարեկան մուծում էր 400 տաղանդ արծաթ (1.200.000 ուռլի. ոսկու արժողությամբ)։ Բացի այս գումարից, որ հայերը վճարում էին իրենց հարեանների հետ միասին, նրանք տարեկան 20.000 նժույգ էին ուղարկում պարսից թագավորին, ինչպես նաև թանկագին մետաղից պատրաստված բարձրարվեստ անոթներ¹⁹։

Հայկական լեռնաշխարհում կազմավորված մյուս սատրապությունը 18-րդն էր, որը Հերոդոտի վկայությամբ ընդգրկում էր մատիեններին, սասպեյրներին և ալարոդներին²⁰։

Սասպեյրները, որոնց անունով է կոչվել Սպեր գավառը, ապրում էին Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսում, Ճորոխ գետի վերին հոսանքից դեպի արեւելք և հարավ-արեւելք։ Ալարոդները՝ ուրարտացիների մնացորդները Հայկական լեռնաշխարհում, հիմնականում բնակվում էին Արարատյան դաշտավայրում, ինչպես նաև Վանա լճի և Արաքս գետի միջև ընկած տերիտորիայում։ Մատիենները բնակվում էին 18-րդ սատրապության հարավային մասում։ Հերոդոտի²¹ և Ստրաբոնի²² տվյալներից երևում է, որ Ուրմիա լճի շրջանում տարածվում էր Մատիենն երկիրը, որը համապատասխանում էր նախկին Մանային։

18-րդ սատրապության վարչական կենտրոնը, հավանաբար, գտնվում էր Արարատյան հարթավայրում, ուրարտական քաղաք էրեբունիի միջնաբերդում (Արին-բերդ)²³։ Այս սատրապության վճարած հարկը կազմում էր տարեկան 200 տաղանդ, որը կրկնակի պակաս էր նախորդից։

Արեմենյան թագավորներից մեզ հասած արձանագրություններում 13-րդ և 18-րդ սատրապությունները չեն հիշատակվում, մինչդեռ Հայկական լեռնաշխարհը հանդես է գալիս միասնաբար Արմինեա կամ Ուրաշտու (այսինքն՝ Ուրարտու) անվան տակ։ Այստեղից հետևում է, որ պարսկական տիրապետության օրոք Հայկական լեռնաշխարհի երկու վարչական միավորները, այնուամենայնիվ, ընկալվում էին որպես մի երկիր՝ Հայաստան²⁴, որը նախկին ուրարտական պետության ժառանգորդն էր դարձել²⁵։

Ինչպես մարերի և առաջին Արեմենյանների, այնպես էլ Դարեհի ու իր հաջորդների օրոք հայերը մասնակցում էին տերության վարած պատերազմներին։ Այսպես, Հերոդոտը հայերին հիշատակում է Քսերքսեսի բանակում, որը 480 թվականին արշավեց դեպի Հունաստան²⁶։ Հայերը զինված էին փույտագինների նման և սրանց երկուսի առաջնորդը Արտոքսմեսն էր, որ ամուսնացած էր Դարեհի աղջկա հետ։

19՝ Տե՛ս Strabo, XI, 14, 9: E. Schmidt. Persepolis I, Chicago 1953, տախտակ 29B.

20 Տե՛ս Herod., III, 94.

21 Տե՛ս Նույն տեղում, V, 52.

22 Տե՛ս Strabo, XI, 14, 8.

23 Տե՛ս Գ. Ա. Տրեգյան, Արին-բերդի սյունագարդ զահլիճը և սատրապային կենտրոնների հարցը Հայկական լեռնաշխարհում, Տեղ. 29Ա29, 1960, № 7—8.

24 Տե՛ս И. М. Дьяконов, История Мидии, էջ 347—348.

25 Տե՛ս Б. Б. Пиотровский, Ванское царство, էջ 117.

26 Տե՛ս Herod., VII, 73.